

SECUNDAIR ONDERWIJS

Onderwijsvorm: **A-stroom**

Graad: **eerste graad**

Jaar: **tweede leerjaar**

Basisoptie(s) **Sociale en technische vorming**

Vak(ken):

AV Plastische opvoeding	+1 lt/w
--------------------------------	----------------

Vakkencode: **EX-a**

Leerplannummer: **2003/062**
(vervangt 98043)

Nummer inspectie: **2003/51//1/L/SG/1// /D/**

INHOUD

Visie	2
Beginsituatie	3
Algemene doelstellingen	4
Leerplandoelstellingen / leerinhouden.....	5
Pedagogisch-didactische wenken en timing	11
Minimale materiële vereisten.....	15
Evaluatie	16
Bibliografie	17

VISIE

Het vak Plastische opvoeding is algemeen vormend en beoogt betrokkenheid en een kritische opstelling van de leerlingen ten opzichte van de beeldende kunsten (in ruime zin), tegenover de maatschappij en de eigen leefwereld.

De leerlingen worden gevoelig gemaakt voor het muzisch-creatieve, technisch-technologische en maatschappelijke in onze maatschappij. In het secundair onderwijs worden daarom in de opdrachten Plastische opvoeding regelmatig linken gelegd naar dergelijke inhouden.

De leerlingen leren de verschillende elementen binnen de beeldtaal gebruiken.

- *Dit vak is een basisoptie dit wil zeggen dat de fundamentele leerinhouden reeds behandeld worden in de basisvorming en dat de doelstellingen overwegend uitdiepen van verworven basisitems zijn of een aanzet of voorbereiding van doelstellingen die nog dienen verworven te worden. Dit wil ook zeggen dat de keuze van de doelen en /of leerinhouden enkel richtinggevend is.*

BEGINSITUATIE

De leerlingen hebben de eindtermen basisonderwijs verworven en kunnen deze onder begeleiding toepassen. Die attitudes, kennis en vaardigheden inzake beeldtaal (middelen, technieken en materies) zijn de basis die verder ontwikkeld wordt naar inzichtelijk en zelfstandig waarnemen, creatief denken, vormgeven, illustreren en verwoorden.

De leerlingen leren omgaan met waarneming, denkprocessen, beeldtaal, beeldende middelen, technieken en materies.

Via doelgericht verzamelen van informatie en het verwerken ervan naar te realiseren beelden kunnen zij tot creatieve uitvoeringen komen (expressief, decoratief, illustratief...).

ALGEMENE DOELSTELLINGEN

De taak van de Plastische opvoeding is enerzijds algemeen vormend, vermits de inhouden die in het vak aan bod komen fundamentele elementen binnen onze sociaal-culturele en cultuurhistorische beleving bevatten (beeldtaal in de ruime zin van het woord).

Anderzijds wordt vakgericht gewerkt en komen de elementen van de beeldtaal en de artistiek - technische component aan bod.

De leerling:

- kan de beeldtaal onder begeleiding hanteren door waarneming, beeldende middelen, materies en technieken toe te passen;
- verwerft basiskennis en -vaardigheden betreffende waarneming en is in staat ze toe te passen in eenvoudige opdrachten;
- kan elementen uit de beeldtaal creatief, expressief en illustratief inzetten;
- komt in contact met diverse kunstvormen en leert ze waarderen;
- is in staat zich te documenteren i.v.m. vooropgestelde thema's;
- kan de wereld rondom hem observeren en beschrijven (mens en natuur) en leert respect opbrengen voor eenieders persoonlijkheid.

Vakoverschrijdende eindtermen (VOET).

De leraar levert (ook diegene van het vak dat in dit leerplan aan bod komt) mede zijn bijdrage tot de realisatie van de **vakoverschrijdende eindtermen (VOET)**. Vakoverschrijdende eindtermen zijn minimumdoelen die niet specifiek behoren tot een vakgebied, maar onder meer door middel van meerdere vakken of onderwijsprojecten kunnen worden gerealiseerd. Zij zijn in eerste instantie een opdracht voor het hele schoolteam. Om uit te maken hoe alle vakoverschrijdende eindtermen op schoolniveau kunnen gerealiseerd worden, zijn afspraken nodig tussen de collega's van alle vakken. Het is aangewezen om deze afspraken formeel vast te leggen.

In sommige vakken kunnen bepaalde VOET uitdrukkelijker aan de orde komen dan in andere. Leerplannen kunnen dan ook verwijzingen naar VOET bevatten, als de binding tussen de vakgebonden doelstellingen en de VOET evident is. Indien de vakgroep nog andere VOET realiseerbaar acht binnen een vak, wordt dit vastgelegd in een verslag waarin zowel de visie en de planning zijn opgenomen.

- Gebruikelijke afkortingen bij de vakoverschrijdende eindtermen:

		Gebieden VOET	
LL	VL	Leren leren	
SV	VS	Sociale vaardigheden	
OB	VB	Opvoeden tot burgerzin	
GE	VG	Gezondheidseducatie	
ME	VM	Milieueducatie	
	VC	Muzisch-creatieve vorming	(tweede en derde graad SO)
	VT	Technisch-technologische vorming	(tweede en derde graad ASO)

Na de lettercode komt het nummer van de betreffende vakoverschrijdende eindterm, bv. VC4. Soms wordt het cijfer van de graad aan de code toegevoegd.

LEERPLANDOELSTELLINGEN / LEERINHOUDEN

DECR. NR.	LEERPLANDOELSTELLINGEN De leerlingen kunnen	LEERINHOUDEN (<i>u</i> = uitbreiding)
	Beeldende middelen: dimensie en vorm	Dimensie / Vorm
PO3, PO10>14	<p>1 A basisinzichten verwerven met betrekking tot dimensies. Dit inzicht is meer dan louter mechanisch reproduceren, het kan worden uitgedrukt door aanwijzen, verwoorden, eenvoudig toelichten en/of mening geven.</p> <p>B onder begeleiding de eigen inbreng toepassen met betrekking tot beeldaspect dimensie.</p>	<p>1 Dimensies</p> <ul style="list-style-type: none"> • 0D punt • 1D lijn (soorten,...) • 2D vlak • 3D ruimte • 4D tijd en beweging • Overgangen tussen dimensies
PO3 PO5, PO6, PO18*	<p>2 A basisinzichten verwerven met betrekking tot de lijn. Dit inzicht is meer dan louter mechanisch reproduceren, het kan worden uitgedrukt door aanwijzen, verwoorden, eenvoudig toelichten en/of mening geven.</p> <p>B onder begeleiding de eigen inbreng toepassen met betrekking tot beeldaspect lijn.</p>	<p>2 Lijn</p> <ul style="list-style-type: none"> • Lijnvoering • Lijnexpressie • Lijnfunctie (bv. hartlijn) • Lijnschets naar waarneming (<i>u</i>) • Lijnschets naar idee
PO3, PO8, PO18*	<p>3 A basisinzichten verwerven met betrekking tot het vlak. Dit inzicht is meer dan louter mechanisch reproduceren, het kan worden uitgedrukt door aanwijzen, verwoorden, eenvoudig toelichten en/of mening geven.</p> <p>B onder begeleiding de eigen inbreng toepassen met betrekking tot beeldaspect vlak.</p>	<p>3 2D Vlak</p> <ul style="list-style-type: none"> • Vlakbegrenzing • Beeldbegrenzing (bv. het raam) • Vormsoorten (bv. organisch, geometrisch, realisatieproces,...) • Vormvariatie (bv. door manipulatie, transformatie,...)

DECR. NR.	LEERPLANDOELSTELLINGEN De leerlingen kunnen	LEERINHOUDEN (u = uitbreiding)
		<ul style="list-style-type: none"> • Vormconcepten (bv. maat, schaal,...) • Vormfunctie (bv. communicatie, symbool, beeldend, projectie,...) • Vormexpressie (bv. gevoel,...)
PO3, PO8, PO9, PO10>14, PO18*	<p>4 A basisinzichten verwerven met betrekking tot de 3D/ruimte. Dit inzicht is meer dan louter mechanisch reproduceren, het kan worden uitgedrukt door aanwijzen, verwoorden, eenvoudig toelichten en/of mening geven.</p> <p>B onder begeleiding de eigen inbreng toepassen met betrekking tot beeldaspect 3D/ruimte.</p>	<p>4 3D Ruimte</p> <ul style="list-style-type: none"> • Reële ruimte • Ruimtevoorstelling • Ruimtetewerking (bv. overlappen, planvorming) • Vormsoorten (bv. wijze van ontstaan, stapelen,...) • Vormvariatie (bv. manipulatie,...) • Vormconcepten (bv. open, dicht, raken, afsnijden, ...) • Vormfunctie (bv. design, verbinding, stutten,...) • Vormordening (bv. installatie,...)
PO3, PO4, PO18*	<p>5 A basisinzichten verwerven met betrekking tot de 4D/ tijd en beweging. Dit inzicht is meer dan louter mechanisch reproduceren, het kan worden uitgedrukt door aanwijzen, verwoorden, eenvoudig toelichten en/of mening geven.</p> <p>B onder begeleiding de eigen inbreng toepassen met betrekking tot beeldaspect 4D tijd en beweging. (u)</p>	<p>5 4D Tijd en beweging</p> <ul style="list-style-type: none"> • Tijd • Beweging • Interactie beeld geluid • (Multi)mediakunst
	<p>Beeldende middelen: licht en kleur</p>	<p>Licht / Kleur</p>
PO1, PO2, PO3	<p>6 • basisinzichten verwerven met betrekking tot de perceptie van licht en kleur. Dit inzicht is meer dan louter mechanisch reproduceren, het kan worden uitgedrukt door aanwijzen, verwoorden, eenvoudig toelichten en/of mening geven.</p>	<p>6 Perceptie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Proces van het zien • Lichtreceptoren (oogstaafjes)

DECR. NR.	LEERPLANDOELSTELLINGEN De leerlingen kunnen	LEERINHOUDEN (u = uitbreiding)
		<ul style="list-style-type: none"> • Kleurreceptoren (oogkegeltjes) • Kleurtoon (nuance) regenboogkleuren [Hue] • Saturatie of verzadiging (kleurpuurheid) [Saturation] • Lichtheid of helderheid (stralend) [Brightness/Lightness]
PO3, PO7	<p>7 A basisinzichten verwerven met betrekking tot de kleurmodellen RGB, CMY en TVH (of HSB).</p> <p>Dit inzicht is meer dan louter mechanisch reproduceren, het kan worden uitgedrukt door aanwijzen, verwoorden, eenvoudig toelichten en/of mening geven.</p> <p>B onder begeleiding de eigen inbreng toepassen met betrekking tot enkele kleurmodellen.</p>	<p>7 Kleurmodellen</p> <ul style="list-style-type: none"> • RGB (oogprimairen) • CMY • TVH of HSB (ook wel HSL)
PO7, PO18*	<p>8 A basisinzichten verwerven met betrekking tot de kleurfunctie.</p> <p>Dit inzicht is meer dan louter mechanisch reproduceren, het kan worden uitgedrukt door aanwijzen, verwoorden, eenvoudig toelichten en/of mening geven.</p> <p>B onder begeleiding de eigen inbreng toepassen met betrekking tot beeldaspect kleurfunctie.</p>	<p>8 Kleurfunctie</p> <ul style="list-style-type: none"> • Expressie • Impressie • Symboliek • Psychologie (u)
PO1, PO2, PO3, PO18*	<p>9 A basisinzichten verwerven met betrekking tot enkele kleurconcepten.</p> <p>Dit inzicht is meer dan louter mechanisch reproduceren, het kan worden uitgedrukt door aanwijzen, verwoorden, eenvoudig toelichten en/of mening geven.</p> <p>B onder begeleiding de eigen inbreng toepassen met betrekking tot enkele kleurconcepten.</p>	<p>9 Kleurconcepten</p> <ul style="list-style-type: none"> • Mengingen (additief, subtractief en partitief) • Contrasteren (bv. proportie, afstand, dynamiek,...) • Ordening (bv. naar helderheid, proportie,...) • Objectkleuren (bv. transparant, dekkend,...) (u) • Wetmatigheid (u)

DECR. NR.	LEERPLANDOELSTELLINGEN De leerlingen kunnen	LEERINHOUDEN (u = uitbreiding)
PO1>3, PO7, PO18*	<p>10 A basisinzichten verwerven met betrekking tot de niet-kleuren. Dit inzicht is meer dan louter mechanisch reproduceren, het kan worden uitgedrukt door aanwijzen, verwoorden, eenvoudig toelichten en/of mening geven.</p> <p>B onder begeleiding de eigen inbreng toepassen met betrekking tot niet-kleuren.</p>	<p>10 Niet-kleur</p> <ul style="list-style-type: none"> • Achromatische waarden [wit (W) -grijs –zwart (K)] • Grijsen door mengen van CMY+W (u) • Grijsen door optisch mengen – W&K spreiding (u) • Grijsen door transparantie (u)
	Beeldende materie – materiaal – materieel – techniek	Mat. / Techniek
PO1>3, PO9, PO18*	<p>11 A basisinzichten verwerven met betrekking tot materie en materiaal. Dit inzicht is meer dan louter mechanisch reproduceren, het kan worden uitgedrukt door aanwijzen, verwoorden, eenvoudig toelichten en/of mening geven.</p> <p>B onder begeleiding de eigen inbreng toepassen met betrekking tot beeldaspect materie en materiaal.</p>	<p>11 Materie en materiaal</p> <ul style="list-style-type: none"> • Manipulatie • Verwerkingsaspecten • Beeldaspecten • Functionaliteit • Behoudsaspecten
PO9	<p>12 • adequaat omgaan met materieel en techniek.</p>	<p>12 Materieel en techniek</p>
PO1>3, PO9, PO18*	<p>13 A basisinzichten verwerven met betrekking tot materieel en techniek. Dit inzicht is meer dan louter mechanisch reproduceren, het kan worden uitgedrukt door aanwijzen, verwoorden, eenvoudig toelichten en/of mening geven.</p> <p>B onder begeleiding de eigen inbreng toepassen met betrekking tot beeldaspect techniek toepassen.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Grafische techniek (bv. tekenen, krassen, fotografie,...) • Vormgevingstechniek (bv. modelleren) • Picturale techniek (bv. schilderen) • Digitale beeldvorming (bv. computertekenen) • Vermenigvuldigingstechniek (bv. print) • Gecombineerde technieken (bv. eigen handmatige tekening digitaal bewerken) • Functionaliteit (bv. keuze techniek in relatie tot doel)

DECR. NR.	LEERPLANDOELSTELLINGEN		LEERINHOUDEN	
	De leerlingen kunnen		(u = uitbreiding)	
	Impact		Impact	
PO1>3, PO12, PO13, PO15*, PO16*, VB3	14	<ul style="list-style-type: none"> • openheid en verdraagzaamheid via vergelijken en inzicht ontwikkelen. 	14	Beeldbeschouwing: kunstinitiatie <ul style="list-style-type: none"> • Actuele kunst en kunst in actualiteit • Culturele verdraagzaamheid (bv. beelden buiten eigen culturele leefwereld) • Sociale/humane aspecten in de kunst (bv. protestkunst) • Relatie waarneming en weergave • Relatie idee en weergave
PO4, VB9, VB10	15	<ul style="list-style-type: none"> • waarnemen en begrijpen. 	15	Beeldbeschouwing: media <ul style="list-style-type: none"> • Interactie beeld en geluid • Invloed op waarnemer • Kritische houding
PO16*, PO17*, PO18*, LL5, LL6, LL7	16	<ul style="list-style-type: none"> • adequaat omgaan met beeldend leren. 	16	Beeldend leren <ul style="list-style-type: none"> • Info verwerven (bronnen raadplegen) • Info verwerken • Verbanden leggen tussen elementen van leerstof • Probleemoplossend denken
PO9, LL6	17	<ul style="list-style-type: none"> • adequaat omgaan met creatieve denktechnieken. 	17	Creatieve denktechnieken <ul style="list-style-type: none"> • Opsplitsen van handelen: infoverwerving en infoverwerking • Probleem herformuleren • Brainstormen • Uitzuiveren

DECR. NR.	LEERPLANDOELSTELLINGEN De leerlingen kunnen	LEERINHOUDEN (<i>u</i> = uitbreiding)
		<ul style="list-style-type: none"> • In de fout gaan (<i>u</i>)
PO15, PO17, VS2, VS5, VS11, VS12, VS13, VS14, VS15	18 <ul style="list-style-type: none"> • adequaat omgaan met communicatief handelen en samenwerken. 	18 Communicatief handelen en samenwerken <ul style="list-style-type: none"> • Respect en waardering opbrengen • Groepswerk • Co-evaluatie • Peereducatie en/of evaluatie (<i>u</i>)
PO9	19 <ul style="list-style-type: none"> • adequaat omgaan met werkzaamheden. 	19 Werkzaamheden <ul style="list-style-type: none"> • Voorbereiden • Organisatie van werkplek • Werkproces • Afsluiten van werkproces • Zelfevaluatie (<i>u</i>)
PO9, VG1, VG7, VG8, VG13, VM11	20 <ul style="list-style-type: none"> • adequaat omgaan met welzijn. 	20 Welzijn <ul style="list-style-type: none"> • Hygiëne • Gedrag en veiligheid • Werkhouding en gezondheid • Restverwerking

PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE WENKEN EN TIMING

Een leerplan is geen handboek maar een leidraad.

Algemene doelstellingen

Zij vormen oriënteringspunten en geven algemene richtlijnen aan met betrekking tot het vormingsresultaat dat uiteindelijk moet worden nagestreefd.

Leerplandoelstellingen

De realisatie ervan kan door middel van een theoretische en/of praktische benadering worden bereikt. In de jaarplannen worden ze over de graad gespreid. Zij zijn een nadere differentiatie van de einddoelstellingen en vormen een schakel tussen de algemenere einddoelstelling en de concreet observeerbare lesdoelen.

Leerinhouden

Alle aspecten van het vakgebied komen er aan bod.

Leerinhouden zijn een verduidelijking en aanvulling van leerplandoelstellingen en beschrijven er in feite de diepte en de breedte van.

Gezien de eigenheid van het vak Plastische opvoeding is het noodzakelijk te werken met een open leerplan. Indien de leerkracht niet in staat is om alle leerinhouden in dezelfde mate aan bod te laten komen zal hij/zij een verantwoorde keuze maken. Hij/zij kan zich daarbij laten leiden door het profiel van de optie. In één praktische opdracht kunnen uiteraard meerdere leerinhouden van toepassing zijn.

De leraar moet er wel op toezien dat alle leerplandoelstellingen gerealiseerd worden.

De geformuleerde leerinhouden zijn bouwstenen van de beeldtaal waarvan gebruik wordt gemaakt om de leerplandoelstellingen van het vak te realiseren. De taxonomie, die het gedragsniveau bepaalt, zal daarom worden aangepast aan de graad, de onderwijsvorm en de optie.

De leerlijn

De leerlijn (*longitudinale planning van leerstof - op de lengte betrekking hebben*) is een volgorde van leermomenten voor een vak of vakonderdeel op basis van uitgangspunten/visie en afspraken. Bij het maken van een leerlijn moeten vooraf afspraken gedaan worden over vakinhoud (alles wat je door het vak wilt aanleren of ontwikkelen). Duidelijk moet zijn of vakinhoud in een bepaalde leerlijn volledig of beperkt aan de orde komt.

Een vak kan best opgesplitst worden in verschillende/meerdere leerlijnen. Bij Plastische opvoeding kan dit eventueel gebeuren rond 'de kapstokken' of vakcomponenten: dimensie/vorm, licht/kleur, mat./techniek en impact. Binnen deze items kunnen nieuwe opdelingen gebeuren (bv. de leerlijn kunstbeschouwing als onderdeel van impact). Ook in functie van afdeling, klasdifferentiatie,... kunnen leerlijnen uitgezet worden.

In een leerlijn zit weliswaar een volgorde van leermomenten, maar daarmee is niet gezegd dat alles van een bepaald aspect onmiddellijk door de leerlingen ontwikkeld en geleerd zal worden. Alles moet niet systematisch aan bod komen. Je kunt namelijk ook telkens een deel van hetzelfde aspect aanleren en volgend jaar weer een deel aanbrengen.

Jaarplanimplementatie

Bij de aanvang van het schooljaar maakt de leraar een oordeelkundige keuze van de leerinhouden waarmee hij de vakgebonden en vakoverschrijdende doelstellingen wil realiseren (bij voorkeur na overleg met de vakgroep) en stelt een **jaar/graad(vorderings)plan** op waarin hij de leerstof op een evenwichtige wijze verdeelt over het beschikbare aantal lestijden.

Het is belangrijk dat alle leerplandoelstellingen aangegeven worden in het jaar(vorderings)plan. Dit kan gerust gebeuren door het nummer vooraf te laten gaan aan de leerinhouden. (Niet echt in doelstellingsvorm uitschrijven enkel verwijzen!)

Een jaar/graad(vorderings)plan (werkdocument) omvat zeker

- schooljaar, school
- onderwijsvorm, graad, studierichting, (module), klas
- lestijden per week of contacturen
- leerplancode /nummer
- leerlijnen met verwijzing naar de punten van het leerplan (liefst over de gehele graad)
- vakoverschrijdende verwijzingen
- tijdspreiding (liefst over de gehele graad)
- aanstipmogelijkheid voor de vordering
- opmerkingen en aanpassingen (o.a. vervangingen,afwezigheden, ...)

Lesdoelstellingen

Ze zijn het uitgangspunt van lesopdrachten. Bij de opstelling van lesdoelstellingen gaat de leerkracht uit van de leerplandoelstellingen en de leerinhouden. In tegenstelling tot leerplandoelstellingen worden de lesdoelstellingen in de lesvoorbereiding (als inleiding) geformuleerd in een concreet observeerbaar gedrag. De keuze en de volgorde van de lesdoelstellingen en de daaraan gekoppelde leerinhouden, didactische middelen en opdrachten, zijn niet bindend. Wel moet de moeilijkheidsgraad in de loop van de opleiding verhogen.

Bij het bepalen van een lesonderwerp waarbij enerzijds een technisch en anderzijds een creatief en inzichtelijk doel betrokken is, kan een keuze worden gemaakt uit een samenhang van verscheidene problemen (langs inductieve of deductieve weg).

Lesvoorbereiding

In de lesvoorbereiding drukt de leerkracht uit wat hij in een bepaalde les wil realiseren. Dat moet zeer concreet zijn zodat de leer- en vormingsprocessen (de didactische methode, de leerstof en de media) goed op elkaar afgestemd kunnen worden.

Vakgroepwerking

Vermits naast het realiseren van specifieke doelstellingen Plastische opvoeding regelmatig linken gelegd worden naar de gevolgde specialiteit (o.a. via inhoud van opdrachten...), is het noodzakelijk dat de leerkracht regelmatig deelneemt aan een vakgroepwerking binnen de optie in kwestie. Enkel communicatie met vakspecialisten (binnen en buiten de optie/school) kan voldoende inzicht in de betreffende specialiteit verschaffen. Vakgroepwerking zal bijdragen tot een zinvolle invulling van de opdrachten Plastische opvoeding..

Didactische aanpak

De lesgever tracht van zijn les een afgerond geheel te maken, opgebouwd rond lesfasen (herhalen, sensibiliseren, probleemstelling, aanbreng van nieuwe kennis, evaluatie,...). Hij verliest daarbij nooit uit het oog dat het leer- en/of productieproces, eerder dan het product zelf, centraal staat.

De leerkracht legt gedurende de begeleiding onder meer de nadruk op de verantwoorde keuze van materiaal en materieel, een efficiënte werkorganisatie, geregelde zelfevaluatie, precisie, orde en veiligheid. Het is aangewezen de leerling geregeld te toetsen op zijn opgedane kennis en gemaakte vorderingen (dit volgens vooraf vastgelegde evaluatiecriteria).

Theoretische sessies worden ingelast naargelang de behoeften van de leerlingen en **bij voorkeur inspelend** op de actualiteit en **specifieke, optiegebonden inhouden**.

Bezoeken bij kunstenaars, aan tentoonstellingen en aan bedrijven zijn een nuttige aanvulling van de theoretische en praktische lessen.

Bij elke opdracht zorgt de leraar ervoor dat:

- de leerling kennis maakt met iets nieuws, zowel op het vlak van de techniek, de inhoud als van de vorm = kennismaking;
- de leerling ertoe wordt aangezet om te onderzoeken, studeren, begrijpen en oefenen = studie;
- de leerling nieuwe middelen om zijn opdracht te realiseren ontdekt en toepast = toepassing.

Belangrijk is dat de opdrachten een bevragend karakter hebben. De leerstofafbakening is geen strak schema maar laat ruimte voor een dynamische en creatieve aanpak door de leraar.

De leerkracht zal vermijden eerdere resultaten van éézelfde opdracht te gebruiken als toelichting, omdat hierdoor een beïnvloeding van de persoonlijke creativiteit ontstaat.

Administratie

In een jaar-/graadplanning geeft de leerkracht aan hoe hij de leerinhouden zal verdelen over de ervoor voorziene lestijden. Regelmatig gaat hij na of alle geplande inhouden binnen de voorziene tijd gerealiseerd worden. Dergelijk jaar-/graadplan is geen strak keurslijf, eventuele tussentijdse correcties en aanpassingen blijven mogelijk.

De leerkracht houdt een agenda bij waarin de te behandelen opdrachten en inhouden per lesdag vermeld zijn. In een evaluatieschrift noteert hij naast de vorderingen van elke leerling de eventuele tekorten en remediëring ervoor. In een werkmap bewaart hij zijn cursussen, verwijzingen naar en/of voorbeelden van didactisch materiaal, een beschrijving en timing van de gegeven opdrachten en een tijdsindeling per vak.

Bij betwistingen over beoordelingen of sanctionering kan de lesgever steeds een beroep doen op de administratieve documenten. Gecorrigeerde en besproken werken, de werkmap, examenkopijen, examenvragen en modelantwoorden bieden in dergelijk geval een extra steun.

Overzicht van de basisdocumenten:

- eigen agenda en die van de leerlingen;
- eigen werkmap(pen) met cursussen, lesvoorbereiding, opdrachtbeschrijvingen, jaarplanning, ...;
- de gecorrigeerde taken en overhoringen;
- kopijen van examens en tussentijdse toetsen;
- vragen en de modelantwoorden;
- evaluatieschrift met vermelding van de gebruikte evaluatiecriteria;
- schriftelijke verwittigingen van de leerling;
- werkschriften, werkmappen, kaften of documentatiemappen van de leerlingen;
- gerealiseerde werken, opdrachten, voorstudies;
- contactafdrukken, foto's, video's, films, geluidsopnames, ...

De agenda's van de leerlingen worden ingevuld in relatie tot de leerplaninhouden of doelen, voor de dag dat de les moet gekend of het werk moet gemaakt zijn. Andere vermeldingen volgens de eigenheid van de school. Aan te raden is een genummerd overzicht van taken achteraan in de agenda op te nemen.

De leerkracht zal regelmatig en bij wijze van steekproef de werkmappen en de agenda's van de leerlingen controleren.

De leerling legt minstens één werkmap aan.

In de leerlingenwerkmap vindt men o.m.:

- omschrijving van de opdracht(en) of thema('s) + uit te voeren taken;
- de leerinhoud, verklaring en beoordelingscriteria van de opdrachten;
- theoretische toelichtingen, incl. verklaring van woorden en/of begrippen en cursussen;
- documentatie en illustraties i.v.m. de opdrachten, eventueel specifieke bibliografie;
- schetsen, voorstudies, gebruikte bronnen en/of voorbeelden, een kopij van het bereikte resultaat;
- de beknopte verantwoording of legitimatie van eventueel onderzoek.

Dergelijke leerlingenwerkmap biedt o.m. de volgende voordelen:

- leerling en leerkracht kunnen op elk ogenblik nagaan welke opdrachten werden uitgevoerd;
- leerlingen en leerkracht kunnen steeds nagaan hoe een werk uitgaande van een opdracht is geëvolueerd;
- de leerling heeft een verklarende lijst van vaktermen en -begrippen, beschrijvingen, illustraties, materieel en materiaal;
- de leerling kan tot een beter inzicht komen in eigen en andermans werk met behulp van de genoteerde analyse en besprekingen van uitgevoerde opdrachten.

Het werkschrift blijft behouden gedurende de volledige opleiding. Aantekeningen dienen kort en bondig te zijn. Daar er voortdurend documenten van uiteenlopende aard aan het schrift worden toegevoegd is een ringmap aan te bevelen.

Handboeken zijn, naast divers audiovisueel materiaal, hulpmiddelen die de realisatie van het leerplan ondersteunen.

Het theoretische onderricht

Theoretische lessen dienen zoveel mogelijk geïllustreerd te worden (reproducties, foto's, dia's, video's, filmfragmenten, ...) of getoetst aan praktijkoefeningen (in het atelier).

ICT

Informatie - en communicatietechnologie bieden een schat aan mogelijkheden.

Nooit gebruik maken van het internet is ondenkbaar.

Elk computersysteem bevat bovendien zeer bruikbare en eenvoudig te hanteren grafische toepassingssoftware, ook voor het vak Plastische opvoeding.

Indien onvoldoende gekend door de leerkracht is nascholing noodzakelijk!

MINIMALE MATERIËLE VEREISTEN¹

Volgende opsomming is niet limitatief.

- ruim, licht lokaal met mogelijkheid tot verduisteren;
- stromend water met aangepaste wasbak;
- groot afwasbaar bord, gedeeltelijk geruit, een wit bord voor projectie, een prik- of magneetbord;
- bordtekendriehoek, lat, bordpasser;
- werktafels voor 2 leerlingen met formicablad (0,80x2m) en/of individuele tekentafels;
- verstelbare stoelen (met rugleuning);
- kast met schuiflade, geschikt voor papier A1;
- afsluitbare opbergkasten;
- papiersnijmachine, snijlengte 90 cm;
- verlichtingsset (verplaatsbaar) voor waarnemingtekenen;
- snijplaten.

Audiovisuele middelen:

- minimum tweetal computers met aangepaste randapparatuur (voor grafische doeleinden);
- geactualiseerde naslagwerken (bibliotheek met kunsttijdschriften en vakliteratuur);
- in de school TV, video, videocamera, (digitaal) fototoestel, computersystemen, ... ter beschikking stellen is een pluspunt.

Sterk aan te bevelen:

- overheadprojector, episcoop of een ander projectietoestel;
- kleibak;

Algemene opmerkingen:

De behoeften zijn groot, de middelen doorgaans beperkt. Men hoeft niet te overdrijven maar beneden een bepaald uitrustingsniveau kan geen ernstig werk geleverd worden. Een weldoordacht en rationeel gebruik van de beschikbare financiële middelen dringt zich op. Dit leerplan kan een school niets opleggen betreffende de aanbesteding van de fondsen. Een aanvaardbare minimumuitrusting is echter noodzakelijk. Het strekt tot aanbeveling om de vakleraren via de vakwerkgroep advies te vragen aangaande het stellen van prioriteiten binnen het begrote budget.

---

¹ Inzake veiligheid is de volgende wetgeving van toepassing:

- Codex (Wet welzijn op het werk)
- ARAB (Algemeen Reglement voor de Arbeidsbescherming)
- AREI (Algemeen Reglement op de Elektrische Installaties)
- Vlarem (Vlaams reglement betreffende de milieuvergunningen (1) en de milieuhygiëne (2)).

Deze wetgeving bevat de technische voorschriften die in acht moeten genomen worden m.b.t.:

- de uitrusting en inrichting van de lokalen;
- de aankoop en het gebruik van toestellen, materiaal en materieel.

Zij schrijven voor dat:

- duidelijke Nederlandstalige handleidingen en een technisch dossier aanwezig moeten zijn;
- alle gebruikers de werkinstructies en onderhoudsvoorschriften dienen te kennen en correct moeten kunnen toepassen;
- de collectieve veiligheidsvoorschriften nooit mogen gemanipuleerd worden;
- de persoonlijke beschermingsmiddelen aanwezig moeten zijn en gedragen worden, daar waar de wetgeving het vereist.

EVALUATIE

De evaluatie geschiedt door middel van deelproeven en eindproeven (zie vigerende regelgeving). De eind- en leerplandoelstellingen zijn het uitgangspunt voor de evaluatie. In het tweede jaar van de graad is de evaluatie tevens een middel om na te gaan of een eventuele studiekeuze naar volgend jaar gemotiveerd en verantwoord is.

Bij elke evaluatie houdt de leerkracht niet alleen rekening met de technische uitvoering maar ook met de voorafgaande werkfasen en met de inbreng van persoonlijke creativiteit.

DOEL

Via evaluatie bepaalt de leraar, al dan niet in samenspraak met de leerlingen, in welke mate de concreet gestelde doelen bereikt zijn.

Een positieve evaluatie gaat uit van hetgeen de leerling heeft bijgeleerd (leerwinst), niet van de tekorten. De evaluatie bestaat erin het werkproces van de leerling te toetsen aan de opdracht en omgekeerd. Voor permanente en objectieve evaluatie is het aangewezen te kunnen steunen op concrete evaluatiegegevens. Evaluatiecriteria die bij voorkeur opgesteld worden door de vakwerkgroep in samenspraak met de directie. Het is aanbevolen om via de agenda van de leerling de evaluatiecriteria aan de ouders mee te delen.

Herhalingsbeurten kunnen aangevuld worden met korte schriftelijke overhoringen, praktijkopdrachten, mondelinge beurten, punten voor observatiegegevens, orde en/of medewerking.

Hierbij is het ook nuttig voortdurend aandacht te besteden aan zelfevaluatie van de leerlingen.

Proceसेvaluatie kan best gebeuren aan de hand van het verloop van de praktijkopdrachten.

Observatie van het affectieve gedrag van de leerling kan aanleiding geven tot aanpassing van een evaluatiecijfer.

Door classificatie van evaluatievragen en/of- opdrachten volgens de taxonomie (kennen, kunnen en zijn) zal de leraar in staat zijn het doel van zijn evaluatie te bereiken.

Voor Plastische opvoeding kan het examen vervangen worden door een beoordeling van de in een duidelijk afgebakende periode (examenperiode bv.) gerealiseerde opdracht. *De ideevorming, de onderzoeks- en uitvoeringsfasen gedurende de realisatie van die opdrachten (het proces) zijn daarbij minstens even belangrijk als het gepresenteerde werk (het product). De examenpunten zijn een samenstelling, volgens minimum vier parameters, waarbij geen enkele parameter meer dan 50% van het maximumtotaal bedraagt. De cijfers van deze parameters blijven natrekbaar.*

De evaluatiemomenten worden per school bepaald. Mogelijke evaluatiemomenten zijn:

- evaluatie van de dagelijkse inzet en het verwerken van de gegeven lessen: punten dagelijks werk (zinvol commentaar en volledige remediëring);
- evaluatie waar de punten voor langere periodes vermeld staan: examenpunten (vermelden van commentaar, remediëring en klasgemiddelden).

Het integreren van een procesbeoordeling met betrekking tot de vakoverschrijdende eindtermen of ontwikkelingsdoelen is een noodzaak voor het verkrijgen van een totaalevaluatie van de leerling.

BIBLIOGRAFIE

Tijdschriften.

- AAA, Arts Antiques Auctions, JP Contré, BD. E. Manchtens 79, 1000 Brussel
- Art Das Kunstmagazin, Am Baumwall 11, 20459 Hamburg
- Art in America, PO Box 10902, Des Moines, Iowa 50340
- Artpress, Rue Saint Simon 2, 75007 Paris
- Arts, *Actualités magazine*, Rue Villeneuve 21, 92110 Clichy
- Beaux Arts, *Le magazine de l'actualité*, Tour Montparnasse 33, Av. du Maine 75755 Paris
- Connaissance des Arts, Société Française de Promotion Artistique, Rue de Ponthien 25, 75008 Paris
- Dada, *Kunsttijdschrift voor kinderen*, Lotte Vandeweerd, Anjelierstraat 77, 9000 Gent
- De Facto, *Tijdschrift voor Kunstgeschiedenis en Archeologie*, JW Wilsonstraat 80, Brussel
- De Vrienden van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, *Driemaandelijks tijdschrift*, Regentschapstraat 18, 1000 Brussel
- Flash Art, Via Carlo Farini 68, 20159 Milano
- Het andere meubel, *Tijdschrift voor de échte meubelliefhebber*, Heuvel 37, 9260 Schellebelle
- Kunstbeeld, *Tijdschrift voor beeldende kunst*, Joh. Verhulststraat 101, 1071 MX Amsterdam
- Kunst en Cultuur, *Tijdschrift*, Paleis voor Schone Kunsten, Koningstraat 10, 1000 Brussel
- Le Journal des Arts, Avenue Villemain 23, 75014 Paris
- L'Oeil, *Magazine international D'art*, Rue Guichard 10, 75116 Paris
- Metropolis M, *Tijdschrift voor hedendaagse kunst*, Postbus 19263, 3501 DG Utrecht
- Modern Painters, Central Books, 99 Walls Road, London E 95 LN
- Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, *Driemaandelijks tijdschrift*, Kasteelstraat 97, 8700 Tielt
- Ra, *The Royal Academy Magazine*, London
- Tableau, *Tijdschrift voor beeldende kunst en antiek*, Grote Haven 1, 2861 BM Haastrecht
- Universe des Arts, *Magazine de l'information artistique*, Avenue René Coty 14, 75014 Paris
- Vernissage, *Nederlands - Vlaams kunstmagazine*, Keizersgracht 520, Amsterdam
- Vitrine, *Tijdschrift Openbaar Kunstbezit*, Postbus 30446, 2500 GK Den Haag

Boeken.

Beeldbeschouwing: algemeen

	<i>Van Altamira tot Heden</i>	Nederlandse Boekhandel	ISBN 90-289-9533-2
BEX, FLORENT	<i>Kunst in België na 1975</i>	Mercatorfonds, Antwerpen 2001, 438p	ISBN 90 6153 505 0
DE VISSER, AD	<i>De tweede helft beeldende kunst na 1945</i>	Sun- Kritak Nijmegen 1998	ISBN 90 6168 614 8 ISBN 90 6303 783X
FRAYLING, C. & H.; VAN DER MEER, R.	<i>Het Kunst Pakket</i>	De Brink, Ploegsma Amsterdam 1992	ISBN 90 216 7071 2
GEIRLANDT, KAREL	<i>Kunst in België na 1945</i>	Mercatorfonds, Antwerpen 1983,2001, 448p	ISBN 90 6153 507 0
PAS, JOHAN	<i>Buiten & binnen (Visie op en door het actuele landschap)</i>	Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon, Koningin Astridlaan 24 Antwerpen 1998, 78p	ISBN 90-76514-01-0
TUCKER, WILLIAM	<i>De taal van de beeldhouwkunst</i>	Sun- Kritak Nijmegen 1999	ISBN 90 6168 637 7
VAN OS, HENK	<i>Beeldenstorm (1-5)</i>	Amsterdam University Press	ISBN 90 5356 248 6 ....
VAN DAMME, CLAIRE	<i>Mythishe sporen in de hedendaagse kunst</i>	Academia Press Gent, 1996, 200p	ISBN 90-382-0086-2
VAN DAMME, CLAIRE	<i>Papier (Beeld en ruimte. Behoud en recyclage)</i>	Academia Press Gent, 1997, 95p	ISBN 90-382-0127-3
HOVING, THOMAS	<i>Kunst voor Dummies</i>	Pearson Education, Amsterdam 2000, 422p	ISBN 90 430 0167 8
WOLFRAM, EDDIE	<i>De collage (Geschiedenis van een kunsttechniek 1907- heden)</i>	Gaade, Amerongen 1975, 192p.	ISBN 90 6017 511 5

Opvoeding en onderwijs: algemeen

ADRIAANSENS, PETER	<i>Van hieraf mag je gaan (over het opvoeden van tieners)</i>	Uitgeverij Lannoo, 2002	ISBN 90-209-3887-8
BAERT, KAREL	<i>ADHD (Op één spoor?)</i>	Garant Uitgevers, EB Apeldoorn /Antwerpen vroeger Leuven, 2002, 78p	ISBN 90-441-1255-4

Beeldbeschouwing: onderwijskundig

DE JONG, KLAAS	<i>WateenKunst!</i> (<i>Twaalf toppers uit de moderne kunst</i>)	Gottmer, Haarlem 2001, 64p.	ISBN 90 257 3279 8
INITIATIEFGROEP MUSEA & ONDERWIJS & SMOLDERS, FRANS	<i>Museum en onderwijs</i> (<i>Ervaringen en handreikingen voor museumbezoek</i>)	Garant Uitgevers, EB Apeldoorn /Antwerpen vroeger Leuven, 1999, 139p	ISBN 90-5350-931-3
DEWULF, BERNARD	<i>Bijlichtingen</i> (<i>Kijken naar schilders</i>)	Atlas, Amsterdam/Antwerpen, 2001, 199p.	ISBN 90 450 0593x
MEYKENS,SIMONE; CLUCKERS GASTON	<i>Kindertekeningen in ontwikkelingspsychologie en diagnostisch perspectief</i>	Acco Leuven / Leusden 2000 herwerkte uitgave175p	ISBN 90-334-4515-8
SCHASFOORT, BEN	<i>Tekenen en didactiek,</i>	Wolters-Noordhoff, , Groningen 1993, 248p.	ISBN 90-01-77311-7
SCHASFOORT, BEN	<i>Beeldonderwijs en didactiek</i>	Wolters-Noordhoff, , Groningen 1999, 351p.	ISBN 90-01-77312 -5
SALOMONS, COOS e.a.	<i>Arti (Leerlingenboek kunstbeschouwing en kunstgeschiedenis)</i>	Meulenhoff Educatief, Amsterdam 1992,180p.	ISBN 90 280 5680 7
VOLKERT, KEIJSPER	<i>Arti (Praktijkboek tekenen & Documentenhandboek tekenen)</i>	Meulenhoff Educatief, Amsterdam 1992	ISBN 90 280-1363-6 ISBN 90 280-5708-0
VOLKERT, KEIJSPER SALOMONS, COOS e.a.	<i>Arti (Praktijkboek handenarbeid & Documentenhandboek handenarbeid)</i>	Meulenhoff Educatief, Amsterdam 1992	ISBN 90 280 .... ISBN 90 280 ....

- www.lambo.nl (uitgeverij voor kunst en onderwijs)

Dimensie en ruimte:

- Commissie Ruimtelijk Inzicht, Technisch Tekenen en Ontwerpen Technologisch Instituut vzw Desguinlei 214, B 2018 Antwerpen1 tel 03/216.09.96 E-mail: INFO.TI@TI.KVIV.BE verschillende publicaties o.a. Vademecum Technisch Tekenen, Normen en richtlijnen Bouw, Normen en richtlijnen technisch tekenen hout e.a..

Beeldbeschouwing: architectuur

	<i>Wonen met kunst</i>	Beta-plus, Edingen 2002, 224p	ISBN 90 802 216-7-8
LEERING, JEAN	<i>Beeldarchitectuur en kunst.</i> <i>(Het samengaan van architectuur en beeldende kunst.)</i>	Thoth, Bussum 2001, 415p	ISBN 90 6868 276 8
WESTGATE, ALICE	<i>De complete kleurenwijzer voor het interieur</i>	Libero, AB Hedel 2000, 191p	ISBN 90-5764-067-8

Licht en kleur

GERRITSEN, F., ZOMEN en KEUNIG, E.,	<i>Het Fenomeen Kleur</i> <i>Kleur</i>	Cantecleer / De bilt 2 ^{de} druk	ISBN 90-21113-0055-9 ISBN 90-210-3930-3
--	---	--	--

Technieken

CENNINI, CENNINO	Het handboek van de kunstenaar <i>(Il Libro dell'Arte – afschrift uit 1437)</i>	Contact Amsterdam/Antwerpen, 2002, 295p	ISBN 90-254-6261-8
KNUT, NICOLAS	<i>Handboek voor het restaureren van schilderijen</i>	Könnemann, Keulen, 1999, 427p	ISBN 3-89508-924-9
RAMBONNET, OSCAR en HETTICH, FELO	Modelboetseren <i>(de kunst van het waarnemen)</i>	Cantecleer AH Baarn, 2002, 116p	ISBN 90-213-3128-4
CHAVARRIA, JOAQUIM	<i>Glazuren</i>	Cantecleer AH Baarn, 1999, 64p	ISBN 90-213-2803-8
RAMBONNET, OSCAR en HETTICH, FELO	<i>Gietmallen</i> <i>(van gips, rubber, latex en zand)</i>	Cantecleer AH Baarn, 2002, 128p	ISBN 90-213-2702-3
SANTAMERA, CAMI	<i>Het complete beeldhouwboek</i>	Cantecleer AH Baarn, 2002, 192p	ISBN 90-213-3126-8
VERWEY, KEES	<i>Thuis Beeldhouwen</i> <i>(werken in steen)</i>	Teleac/NOT, Hilversum Kosmos Z&K Utrecht/Antwerpen, 2001, 176p	ISBN 90-215-9960-0

Technieken: digitaal

BENTVELSEN, YSOLDE	<i>Windows wijzer 7 Tekenen op pc</i>	Ten Hagen & Stam, Den Haag 2001, 78p.	ISBN 90-440-0215-5
FREEMAN, MICHAEL	<i>Digitale fotografie en beeldbewerking</i>	Libero AB Kerkdriel 2002, 224p	ISBN 90-5764-220-4
LACEY, JOËL	<i>Digitaal beeldbewerken</i>	Libero AB Kerkdriel 2002, 224p	ISBN 90-5764-221-2

Creatief denken:

FRAYLING, C. & H.; VAN DER MEER, R.	<i>Het Kunst Pakket</i>	De Brink, Ploegsma Amsterdam 1992	ISBN 90 216 7071 2
GELB, J. MICHAEL	<i>Denken als Leonardo da Vinci</i>	De Kern, Baarn 1999	ISBN 90 325 0684 6
HOVING, THOMAS	<i>Kunst voor Dummies</i>	Pearson Education, Amsterdam 2000, 422p	ISBN 90 430 0167 8
MOLLY W, JOSS	<i>Creatief Ontwerpen Kwaliteit in presentaties</i>	Academic Service, Shoohoven 2000	ISBN 90 395 1370 8
PARKER, ROGER C.	<i>Creatief Ontwerpen Kwaliteit in druk</i>	Academic Service, Shoohoven 2000	ISBN 90 395 1369 4

Varia:

- Centrum Artistieke Vorming Hasselt > werkbladen info 011 / 27.15.18
- www.boekenwereld.com